

בצדקה תכונני הראל יצחק זנ"ד

חלק א. חיוב היחיד והציבור בצדקה

א. מקורות הסוגיה מהפסוקים ומדברי חז"ל

"כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך אשר ה' אלהיך נתן לך, לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיך האביון. כי פתח תפתח את ירך לו, והעבט תעביטנו די מחסרו אשר יחסר לו"¹.

ציונו הקב"ה "לעשות צדקה עם הצריך אליה בשמחה ובטוב לבב, כלומר שניתן מממונו למי שיחסר לו, ולחזק העני בכל מה שצריך למחיתו, בכל יכולתו"².

ובברייתא³ ובספרי⁴: "תנו רבנן, 'די מחסורו' – אתה מצווה עליו לפרנסו ואי אתה מצווה עליו לעשרו. 'אשר יחסר לו' – אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו, ורץ לפניו שלשה מילין"⁵.

ב. גילויים מדברי הראשונים לסוגייתנו ודעת הבית יוסף

באופן פשוט נראה שמצוה זו, לתת לעני די מחסורו, היא על כל אחד ואחד מישראל שידו משגת, שכן לא נזכר בפסוקים אלו 'ציבור'. וכן משמע מלשון הרמב"ם בהלכות מתנות עניים, שכתב⁶: "מצות עשה ליתן צדקה לעניי ישראל כפי מה שראוי לעני אם היתה יד הנותן משגת", ובהמשך דבריו שם כתב⁷: "בא עני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת – נותן לו כפי השגת ידו". וכן דקדק הנצי"ב מלשון השאלות דרב אחאי גאון⁸, וכן כתב המאירי⁹ בפירושו: "הצבור חייבים ליתן לעני עד כדי מחסורו, ואף היחיד כן אם יש ספק בידו". והרשב"א בתשובותיו¹⁰ כתב: "בין שנפל ליד גבאי כאנשי גליל העליון שלקחו לעני... ובין קודם שיפול ליד גבאי שהיחיד מפרנסו וכמעשה דרבא דפרנסיה בתרנגולת פטומה ויין ישן, כדי מחסורו כתיב". ונראה שמחלק, שאחר שנפל ליד גבאי – על הגבאי לפרנסו משל הציבור, וקודם שנפל ליד גבאי – על היחיד מוטל לפרנסו די מחסורו אשר יחסר לו.

¹ דברים ט"ו, ז' ח'.

² לשון ספר החינוך, מצוה תע"ט.

³ כתובות דף ס"ז:

⁴ פרשת ראה, ס"י קט"ז (בהוצאת מוסד הרב קוק, עם פי' תולדות אדם).

⁵ ובספרי שלושה שינויים מהתלמוד: א. שבספרי לא נזכר שתפקיד העבד לרוץ לפניו, וכן במעשה הלל הזקן נתן לו עבד לשמשו, ואפשר שלדעת הספרי, לרוץ לפניו אינו בכלל 'די מחסורו'; ב. בתלמוד נאמר "לקח לעני" סוס ועבד, ומשמע שקנה לו, ואילו בספרי נאמר "שנתן לעני", ואפשר שנתן לו בהשאלה; ג. בספרי לא נזכר שהלל רץ לפניו או שימשו בעצמו. ואכמ"ל.

⁶ פרק ז' הלכה א'.

⁷ הלכה ה'.

⁸ בהעמק שאלה, שאילתא י"א ס"ק א'.

⁹ ב"ב דף ט'. ד"ה "הצבור חייבים".

¹⁰ חלק ג' ס"י ש"פ (הובאה בחלקה בב"י יו"ד סו"ס ר"ג).

הטור¹¹ כתב בדין עני המחזר על הפתחים, ש"כיון שהוא מחזר אין האחד צריך ליתן לו די מחסורו". והקשה על כך הבית יוסף, שמשמע מדבריו שלעני שאינו מחזר צריך היחיד לתת די מחסורו, "ודבר תימה הוא, דלמה לא יודיע צערו לרבים ובין כולם יתנו לו די מחסורו"; הרי שהיה פשוט לב"י נגד דברי הראשונים הללו, וסבר שהמצוה לתת די מחסורו מוטלת על הציבור ולא על היחיד, עד שלא הוצרך אפילו להביא ראיה לדבריו! וכן פסק גם הרמ"א¹², שרק אם אין רבים אצלו יתן לו היחיד די מחסורו¹³.

ג. שקלא וטריא בדברי רבנו הב"י

1. הב"ח תמה על תמיהתו של הב"י, ורצה לסתור בניינו בשלוש ראיות: א. מלשון הרמב"ם שהזכרנו לעיל, וכן מלשון הטור בריש סי' רמ"ט "שיעור נתינתה, אם ידו משגת יתן כפי צורך העניים" וכו', ובסוף סי' ר"נ "ואם ידו משגת ליתן לכל שואל אשריו" וכו'; מכל אלה משמע שיש חיוב על כל אחד ואחד; ב. מכך שאת דין חיוב הנתינה לעני די מחסורו כתב הרמב"ם בהלכות מתנות עניים פרק ז', ואילו את דיני קופה לא ביאר אלא בפרק ט' – מוכח שאין פה חלק ממצות הכלל; ג. מהלל הזקן שלקח לעני בן טובים עבד וסוס, ומשמע שעשה זאת מממונו הפרטי. וסיים "והכי נקטינן כהרמב"ם ורבינו". ומביאור הגר"א¹⁴ משמע שהסכים לדברי הב"ח. ויש להוסיף לראייתו האחרונה של הב"ח את דברי הרשב"א¹⁵, שהביא את מעשה רבא שפרנס עני בן טובים בתרנגולת פטומה ויין ישן – כראיה לכך שהיחיד מחויב לפרנס את העני די מחסורו¹⁶.

2. הש"ך¹⁷ דחה ראיה זו, שאפשר "דכל זה מיירי בשאין רבים אצלו או שאין יד הרבים משגת לסייע לו". ויש להוסיף ולסייע לדברי רבנו בב"י, כדי שלא יקשה עליו מהמעשים בכתובות¹⁸, שהרי מצאנו שרבא היה גבאי צדקה¹⁹; ואפשר שאף הלל נתן לעני בן טובים מהקופה²⁰; והמעשה באנשי גליל עליון הוא על רבים 'שלקחו לעני בן טובים' וכו'; אמנם יש לדחות, שהרי מפורש בגוף המעשה של רבא שנתן לעני ממה שהביאה לו אחותו, ולא מקופה של צדקה.

והגר"א¹⁴ כתב: "ודברי ש"ך אין נראין". ובחכמת אדם²¹ כתב, שהחיוב לתת לעני די מחסורו "אין כל זה חל על היחיד לבד אלא אם כן הוא עשיר מופלג מאד או שאינו דר באותו מקום רק הוא לבדו", כלומר, באופן עקרוני חיוב די מחסורו שייך גם ביחיד, אלא שבדרך כלל לא מצויים יחידים

¹¹ יו"ד סי' ר"נ.

¹² יו"ד סי' ר"נ סעי' א'.

¹³ ועיי' בדרישה שכתב שאף דעת הטור כן, אלא שמה שכתב שאין היחיד מחויב לתת לו די מחסורו – כוונתו שכיון שמחזר לכן אין היחיד מחויב לתת לו מתנה מרובה, דהיינו כדי סעודה, והלשון 'די מחסורו' לאו דווקא.

¹⁴ סי' ר"נ ס"ק ג'.

¹⁵ בתשובה הנ"ל.

¹⁶ קודם שיפול ליד גבאי.

¹⁷ סי' ר"נ ס"ק א'.

¹⁸ דף ס"ז:

¹⁹ ב"ב דף ח': "רבא אכפיה לרב נתן בר אמ"י, ושם דף י': "איפרא הורמיז אימיה דשבור מלכא שדרה ארבע מאה דינרי לקמיה דרבי אמי ולא קבלינהו שדרתינהו קמיה דרבא וקבלינהו" וכו'.

²⁰ ואין להקשות ממה שרץ לפניו בעצמו, שבגירסת הספרי לא נמצא. או שנאמר להיפך – שמכך שהלל רץ לפניו בעצמו, מוכח שנהג בו במידת חסידות.

²¹ כלל קמ"ד סעי' ה'.

שהחיוב יחול עליהם. ונראה שטעמו כיון שמן הסתם די מחסורו של העני הוא יותר מחומש ממונו²².

3. ובערוך השולחן²³ הקשה על הבי"י והרמ"א, דממ"נ – אם מדובר בידו משגת, למה אינו מחויב והרי מצות צדקה (לתת די מחסורו) היא על כ"א מישראל, כמפורש בתורה²⁴, ואם מדובר כשאין היד משגת – הרי אפילו הגבאי והרבים פטורים, ואינם מחויבים אלא במעשר או חומש! ותירץ²⁵, שכאשר יד הרבים משגת – אין היחיד מחויב לתת די מחסורו לבדו, ואפילו אם ידו משגת, שהרי הדבר מוטל על כולם; ונראה שבקושיה תפס בפשיטות כדעת הבי"ח, ובמסקנה תפס כדעת הבי"י, ולא פירש מאיזה טעם פרש ממה שהניח בתחילה כהבנה פשוטה.

ד. חיפוש מקור דברי הבי"י

לכאורה יש להקשות, מנין לרבותינו הבי"י והרמ"א שמצוה זו אינה מוטלת בכל שיעורה על כל יחיד, שהרי הפסוק לא חילק אלא כתב בסתמא "פתח תפתח את ידך לו... די מחסורו"²⁶, וכשם שעצם מצות הצדקה מוטלת על כאו"א – כך לכאורה אף השיעור הוא על כאו"א, ומנין לנו לפטור את היחיד מלתת די מחסורו ולהטיל שיעור זה על הציבור?

1. אפשר, שדבר זה שנוי במחלוקת בין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי; שבתלמוד בבלי מסכת כתובות²⁷ – "א"ר אילעא: באושא התקינו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש", ומפורש א"כ ששיעור חומש הוא מדרבנן, שתיקנו כדי שלא יזדקק לבריות. וכתבו החת"ס²⁸ ורבי צדוק הכהן²⁹, שמדאוי אין לצדקה שיעור למעלה וכל מה שיש לו יותר על פרנסתו מחויב לתת לצדקה. ואילו בירושלמי על המשנה בפאה³⁰ "אלו דברים שאין להם שיעור... וגמילות חסדים", כתוב שמשנתנו דווקא בגמ"ח שבגופו, אבל גמ"ח שבממונו יש לה שיעור חומש³¹. וא"כ יש לומר, שדעת התלמוד בבלי, הסובר שהתורה לא נתנה שיעור למעלה למצות הצדקה, שהאדם מחויב לתת בעצמו לעני די מחסורו, ואילו דעת התלמוד הירושלמי, הסובר שמדאוי³² יש גבול למצות צדקה – עד חומש ממונו, שאין היחיד מחויב לתת בעצמו די מחסורו של העני, שהרי ע"פ רוב די מחסורו של העני הוא יותר מחומש ממונו של אדם, אלא זהו חיוב המוטל על הציבור. אמנם יש לדחות ולומר, שאף לדעת הירושלמי מוטל לפרנס את העני די מחסורו, ובלבד שלא יהיה יותר מחומש ממונו³³, ובאמת

²² ובעשיר מופלג – דעת החכמת אדם שם סעי' יי שמותר אף יותר מחומש.

²³ ס"י ר"י סעי' ד'.

²⁴ וכמו שכתב בס"י רמ"ט סעי' ג'.

²⁵ שם סעי' ה'.

²⁶ דברים ט"ו, ח'.

²⁷ דף נ'.

²⁸ שו"ת יו"ד ס"י רכ"ט.

²⁹ בספר הזכרונות, מצות האמונה אות א' (הראני ר' נחמיה ציון טאו נ"ל), ועיי"ש מס"ק ב' והלאה, דברים נפלאים בשייכות פיזור הצדקה לאמונת ההשגחה.

³⁰ פרק א' משנה א'.

³¹ וע"כ שיעור זה הוא מדאוי, ששיעור מדרבנן יש גם לפאה ואעפ"כ נזכרת פאה במשנה. ועיי"ש בשנות אליהו על המשנה שם.

³² הלכה למשה מסיני, ועיי"ש בירושלמי.

³³ ובעלון הבא, "ומדברך נאווה" חוברת ו', בחלק ב' של המאמר, נדון אי"ה אם ביותר מחומש הוא בגדר אנוס או שאינו מחויב כלל.

אצל אדם בינוני זהו דבר רחוק שיוכל לקיים את המצוה בשיעורה המלא, וכפי שכתב החכמת אדם²¹.

2. בספר נקדש בצדקה לרבי נפתלי צבי-יהודה בר אילן שליט"א כתב, שדבר זה נלמד מדין עשיר המרעיב עצמו, המבואר בשו"ע סי' רנ"ג³⁴: "עשיר המרעיב עצמו ועינו צרה בממונו שלא יאכל ממנו, אין משגיחין בו"; ולמדנו מכאן, שעני שיש לו אפשרות להתפרנס בדרך אחרת, אין חיוב לתת לו די מחסורו. ולענ"ד אין ללמוד מכאן, שהרי אדם זה אינו עני כלל – שאינו חסר כלום, אלא שאינו רוצה לאכול ממה שיש לו. אמנם יש להביא ראיה לדברי הנקדש בצדקה – שלעשיר המרעיב עצמו יש גדר עני – מדברי הברייתא בכתובות¹⁸: "יש לו ואינו רוצה להתפרנס נותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונפרעין ממנו... ר"ש אומר: יש לו ואינו רוצה להתפרנס אין נזקקין לו", שלרבנן דר' שמעון נותנים לו וא"כ ע"כ הוא בגדר עני; ואני אומר מכאן ראיה, שהרי אם היה בגדר עני בשעה שנתנו לו – שוב לא היו נפרעים ממנו, כמבואר בסי' רנ"ג³⁵ בדין עני שהעשיר: "בעל הבית ההולך ממקום למקום וכלו מעותיו בדרך ואין לו מה יאכל יטול צדקה, וכשיחזור לביתו אינו חייב לשלם (דהוה ליה כעני והעשיר דאינו חייב לשלם)"³⁶.

3. נראה לענ"ד, שיש ללמוד את יסודו של רבנו הב"י מדין עני המחזר על הפתחים, המבואר בב"ב³⁷: "תנא, אם היה מחזיר על הפתחים אין נזקקין לו", ופי' בגמרא: "אין נזקקין לו למתנה מרובה, אבל נזקקין לו למתנה מועטת"³⁸. ולכאורה צריך עיון, מדוע שונה החיוב כלפי עני המחזר על הפתחים מהחיוב כלפי עני אחר, שצריך לתת לו כדי מחסורו? ונראה שצ"ל שאכן אין שוני מהותי בין עני המחזר לעני שאינו מחזר, אלא שאין מילוי כל צרכי העני מוטל על היחיד בלבד, אלא על הציבור כולו, ועני המחזר על הפתחים הוא מצב קיצוני שבו אפילו הגבאי³⁹ אינו מחויב למלא כל צרכיו, כיון שהעני עצמו דואג לגבייה מן הציבור, ומעני המחזר למדנו שהחיוב היסודי לתת די מחסורו הוא על הכלל. עפ"ז צריך להבין, שהפסוק "די מחסורו" לא בא להגדיר את שיעור החיוב המוטל על האדם, שהוא לתת לעני די מחסורו, אלא בא להגדיר עד אימתי יהיה האדם נחשב לעני – עד שיהיה לו די מחסורו, ועד אז הרי הוא עני וממילא קיים כלפיו חיוב צדקה, וחז"ל הם שקבעו לאיזה עני אדם צריך לתת מתנה מרובה ולאיזה עני די שיתן מתנה מועטת. ולכאורה מכאן קושיה לב"ח ולגר"א – מדוע לא יתחייב כ"א שהעני המחזר בא לפניו לתת לו די מחסורו, וי"ל שהמתנה המועטת היא די מחסורו, שכיון שמחזר הרי יש לו אצל עשירים אחרים, או שנאמר שבעני השואל חסה התורה על ביושו ולכן לא הטילה אותו על הכלל ודין זה הוא גזה"כ⁴⁰.

³⁴ סעי' יז.

³⁵ סעי' דז.

³⁶ ועיי' במשנה פאה פרק ה' משנה ד': "בעל הבית שהיה עובר ממקום למקום וצריך ליטול... יטול, וכשיחזור לביתו ישלם, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: עני היה באותה שעה". ועיי' שם בפי' מלאכת שלמה, שאע"פ שיש לו נכסים בביתו אמרו חכמים עני היה באותה שעה ואפילו ממידת חסידות אינו חייב. והרמב"ם בפי' המ"ש שם כתב שממדת חסידות ישלם. ועיי' תוס' רעק"א ותלמידו תפארת ישראל בבוועז אות ז', שדנו בדברי הרמב"ם, ואכ"מ להאריך במה שנוגע מזה לענייננו. ועיי' ברי' ירוחם שהובא בש"ך סי' רנ"ג ס"ק ט'.

³⁷ דף טז.

³⁸ ועיי' בטור סי' ר"ג ובב"ח ובדרישה שם שדנו אם שיעור מתנה מרובה היינו די מחסורו ומתנה מועלת כדי סעודה, או שמתנה מרובה היינו כדי סעודה ומתנה מועלת פחות מכדי סעודה, ונוגע לענייננו. ונפסק ברמב"ם ה"ל מתנות עניים פרק ז' הלכה ז', ובשו"ע סי' ר"ג סעי' ג'. ועיי' ב"ט"ז שם ס"ק א'.

³⁹ עיי' רש"י ד"ה "אין נזקקין לו" ותוס' ד"ה "לא אזדקיק ליה" בב"ב דף טז.

⁴⁰ בספרי, פרשת ראה, סי' קט"ז (בהוצאת מוסד הרב קוק, עם פי' תולדות אדם).

ה. הערות המוארות ממחלוקת הב"י והרמ"א עם הב"ח והגר"א

אפשר שיש להעמיק את יסוד המחלוקת, שדעת הב"ח והגר"א מוסברת יותר אם נבין שעיקר קיום מצות הצדקה הוא מעשה הנתנה של העשיר, ו"די מחסורו" מגדיר איזו נתנה – כזו שיהיה בה די מחסורו אשר יחסר לו. ואילו דעת הב"י והרמ"א תוסבר, אם נבין שעיקר קיום המצוה הוא ביטול העוני, ו"די מחסורו" אינו מגדיר את הנתנה אלא את העוני שיש לבטל, את התוצאה שאליה יש להגיע – שיהיה לעני די מחסורו אשר יחסר לו, ומעשה המצוה הוא שיעסוק בביטול העוני.⁴¹

ע"פ שתי דרכים אלו יש לראות באור חדש כמה מדיני צדקה:

1. אמרו חז"ל⁴²: "א"ר אלעזר: גדול המעשה יותר מן העושה", דהיינו – גדול יותר הוא אותו אדם שכופה את העושה לקיים את מצות הצדקה. ולכאורה אינו מובן, שהרי המעשה אינו מקיים כלל מצות צדקה!⁴³ ועפ"ד בהבנת הב"י והרמ"א י"ל, שכיון שעל ידו מתבטל העוני הרי הוא מקיים מצות צדקה. וזה לשון החכמת אדם⁴⁴: "המעשה אחרים ומשתדל אצלם שיתנו – שכרו גדול משכר הנותן, שהרי שני מצוות בידו, אחד שזיכה את העני במה שנותן לו להחיותו, ועוד מצוה שניה שזיכה את חבירו לעשות מצוה", ומשמע שבזה שעל ידו קיבל העני חיותו – נחשב לו למצות צדקה.

אלא שמדברי הרמב"ם בפירוש המשניות⁴⁵ "וגמילות חסדים הוא שם נופל על שני ענינים מן המצות – האחד שיעזור האדם לישראל בממונו כגון צדקה" וכו', מוכח שמצות צדקה היא דווקא בממונו. אמנם ספר החינוך במצות צדקה⁴⁶ כתב: "וכלל הענין, שכל המהנה את חברו, בין בממון, בין במאכל, או בשאר צרכיו, או אפילו בדברים טובים דברים נחומים, בכלל מצות הצדקה היא"⁴⁷, וא"כ מצות צדקה יכולה להתקיים אף בלא הוצאת ממון ואפשר לקיים את דברינו.

2. ברמב"ם בה' מתנות עניים⁴⁸ ובשו"ע⁴⁹ נפסק "כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה" וכו', ובביאור הגר"א⁵⁰ שם מבואר שכופין זא"ז על כך כשאר צרכי העיר. ואמנם לא

⁴¹ וכעין זה מצאנו בכמה מצוות, כגון פו"ר שדנו הפוסקים אם עיקר קיום המצוה הוא מעשה הביאה או התוצאה, היות הבנים (ועי' מנחת חינוך מצוה א' אות י"ד, והערות וחידושים הר צבי על טור אה"ע סי' א', והדברים ארוכים). ואפשר שאף במצות ת"ת יש חילוק דומה – שהרמב"ם מנה ללמוד תורה וללמד את בנו כמצוה אחת, ואילו הסמ"ג (עשין י"ב) והסמ"ק (סי' ק"ה וק"ו) מנו אותן כשתי מצוות, שאפשר שלרמב"ם עיקר המצוה הוא מציאות התורה בישראל ומזה נמשך שחייב ללמוד וללמד [ועפ"ז יובן מדוע הוא ללמוד ובנו ללמוד, אם בנו חריף ממנו – הוא קודם לבנו, אע"פ שמצוה דגופיה עדיף (קידושין דף כ"ט): ואכמ"ל], ודעת הסמ"ג והסמ"ק שעיקר מצות ת"ת הוא מעשה הלימוד, וא"כ ללמד תורה היא מצוה אחרת.

⁴² ב"ב דף ט'.

⁴³ ועי' במהרש"א שם, ובט"ז סי' רמ"ט סי' ס"ק ב'. ועי' לקמן הערה 112.

⁴⁴ כלל קמ"ד סעי' י"ד.

⁴⁵ על המשנה בריש פאה הנ"ל.

⁴⁶ מצוה תע"ט.

⁴⁷ עי' ב"ב ט': "כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות והמפייסו בדברים מתברך בי"א ברכות", ועי"ש בתוד"ה "והמפייסו".

⁴⁸ פרק ט' הלכה א'.

⁴⁹ סי' רנ"ו סעי' א'.

⁵⁰ סי' ק' א'.

התבאר בשום מקום בתלמוד שיש חובה שתהיה קופה בעיר, אלא שכך משמע בגמרא בב"ב דף ח' ובמשניות פאה פרק ח', שדבר פשוט הוא שיש קופה בעיר. ולדברינו י"ל, שחז"ל תיקנו שתהיה קופה בכל עיר, שרק על ידה נשלמת כוונת התורה במצות הצדקה, דהיינו סילוק העניות כתיקונה⁵¹.

3. הרמב"ם בספר המצוות⁵² כלל את החזקת הגר וישראל שמך – במצות צדקה, וכן את "וחי אחיך עמך"⁵³. ובמקום אחר⁵⁴ מנה מצות הלוואה לעני, וכתב שהיא מכלל מצות הצדקה. וכן בהל' מתנות עניים פרק ז'⁵⁵ עירב וכלל יחד את הפסוק "פתח תפתח את ירך לוי" עם הפסוקים "והחזקת בו גר ותושב וחי עמך"⁵⁶ ו"וחי אחיך עמך"⁵³. ושם בפרק י'⁵⁷ כתב: "שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו. מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק בידי ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלוואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות ולא ישאל, ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך, כלומר החזק בו שלא יפול ויצטרך", וכן פסק השו"ע⁵⁸. והחפץ חיים באהבת חסד⁵⁹ כתב, שמשום כך אפשר לתת הלוואה לעני מכספי מעשר כספים⁶⁰, ושם בהמשך⁶¹ כתב, שמשום שמצות הלוואה היא מכלל הצדקה, לכן חיוב נתינתה הוא כנתינת הצדקה – בסבר פנים יפות ולא יגער בו וכו'.

לעומת הרמב"ם, כותב הרמב"ן⁶² ש"והחזקת בו" הינו מצוה בפני עצמה, ואת "וחי אחיך עמך" ג"כ מונה כמצוה בפני עצמה של החזרת ריבית. ואפשר עפ"ז, שלרמב"ן מצות הלוואה היא גם לעשיר, ואילו הרמב"ם כתב בפירוש שהמצוה היא להלוות לעני, וכן בספר החינוך⁶³. ובספר החינוך⁶⁴ ושו"ע חו"מ⁶⁵, למדו דיני קדימה לקרובים בהלוואה – מצדקה, ואפשר שהרמב"ן יחלוק על כל זה.

⁵¹ ועיי' או"ש ריש הל' ק"ש, שכתב: "דיש תקנות חכמים שאין זה רק משום משמרת, וכמו נטילת ידים וכי"ב, ויש שהוא משום ענינים שנתחדשו אחרי מתן תורה, כמו קריאת מגילה וכי"ב, ויש ענינים שהם להפקת רצון הבורא, אף כי לא הטיל ולא הכביד בתורת חובה, בכ"ז כאשר ראו ראשי הכנסיה כי זהו הפקת רצון הבורא לאופן היותר נרצה התחייבו בזה" וכו'. ועיי' גם ברמב"ם הל' שבת פרק כ"ד הלכה י"ב, שחכמים אסרו לטלטל מקצת דברים, כדי שלא יבוא אדם "להגביה ולתקן כלים מפניה לפינה או מבית לבית או להצניע אבנים וכיוצא בהן... ונמצא שלא שבת ובטל הטעם שנאמר בתורה למען ינוח"; הרי שחכמים מתקנים תקנות להשלים כוונת התורה.

⁵² מצות עשה קצ"ה.

⁵³ ויקרא כ"ה, ל"ו.

⁵⁴ מצות עשה קצ"ז.

⁵⁵ הלכה א'.

⁵⁶ ויקרא כ"ה, ל"ה.

⁵⁷ הלכה ז'.

⁵⁸ סי' רמ"ט סעי' ו'.

⁵⁹ פרק י"ח.

⁶⁰ אמנם אם נדר סלע לצדקה הולכים אחר לשון בני"א, ומשהגיע ליד גבאי אין להלוות כלל, וגם קודם שהגיע ליד גבאי אם הלווהו צריך לתת אחר כנגדו, כמבואר בשו"ע סי' רנ"ט סעי' א'.

⁶¹ פרק כ"ג.

⁶² בשכחת העשין מצוה ט"ז.

⁶³ מצוה ס"ו ומצוה תע"ט.

⁶⁴ מצוה ס"ו.

⁶⁵ סי' צ"ז.

וע"פ דרכנו יש לומר, שדעת הרמב"ם תוסבר יותר אם נבין שעיקר קיום המצוה הוא בביטול העוני, וא"כ אף הלוואה שייכת לזה, ואילו דעת הרמב"ן תוסבר יותר אם נבין שעיקר מצות צדקה הוא הנותנה וא"כ הלוואה לא שייכת לזה – שהרי כל עיקר הנותנה הוא ע"מ להחזיר. אמנם הרמב"ן בספר המצוות⁶² כותב, שנחלק עם הרמב"ם אף בעניין החייאת ישראל וגר תושב, כגון להצילו מנהר ומפולת או לרפואתו – שלדעת הרמב"ם הרי אלו בכלל הצדקה ודעת הרמב"ן שזוהי מצוה בפני עצמה, וא"כ אפשר שיש להרחיב את הגדר ולומר שלרמב"ם עיקר מצות הצדקה הוא **תיקון מצבו החומרי של אדם מישראל**.

4. במסכת גיטין⁶⁶: "אם רואה אדם שמוזנותיו מצומצמין יעשה מהן צדקה... אמר מר זוטרא: אפי' עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה". בשו"ע⁶⁷ בסי' רמ"ח פסק המחבר: "כל אדם חייב ליתן צדקה, אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן ממה שיתנו לו" וכו', ובסי' רנ"ג⁶⁸ פסק: "עני שנתן פרוטה לצדקה מקבלין ממנו, ואם לא נתן אין מחייבין אותו ליתן". ולכאורה הדברים צריכים עיון, שכן בסי' רמ"ח פסק שעני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן, ובסי' רנ"ג פסק שאין מחייבין אותו אלא שאם נתן מקבלים ממנו. הש"ך⁶⁹ תירץ, שבסי' רמ"ח מדובר על עני שיש לו פרנסתו, אלא שנוטל מהצדקה כיון שאין לו קרן שיוכל להתפרנס מרווחיה⁷⁰, ואילו בסימן רנ"ג מדובר בעני שאין לו פרנסתו – שאינו מחויב כלל בצדקה, כמו שכתב הטור⁷¹ בשם רבי סעדיה גאון: "חייב אדם להקדים פרנסתו לכל אדם ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו, שנאמר וחי אחיך עמך – חייך קודמין לחיי אחיך"⁷². הב"ח⁷³ תירץ באופן אחר, וכתב שבאופן עקרוני כל אדם, ואפילו עני גמור, חייב בצדקה, אלא שאת העני אין מחייבים כיון שיכול לצאת ידי חובה בכך שיתן פרוטה לעני חברו – וחברו יחזור ויתן לו, כמבואר בשו"ע⁷⁴.

נראה שהב"ח לא קיבל את דינו של רס"ג, שמשמע ממנו שעני המתפרנס מן הצדקה אינו חייב כלל לתת צדקה, משום שלכאורה דין זה סותר את דברי הגמרא בגיטין⁷⁵ "אפי' עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה", ואף הב"י בבדק הבית⁷⁶ כתב על דברי רס"ג: "יש לי על דברי ה"ר סעדיה גמגומי דברים", ונראה שזה מהטעם שכתבנו⁷⁷. וליישב את דברי רס"ג, נראה שיש לומר שדברי הגמרא בגיטין הם בגדר עצה טובה, שבזכות הצדקה ייחלץ מעונו (ועיי' בגמרא), וכדמסיים שם רב יוסף "שוב אין מראין לו סימני עניות".

⁶⁶ דף ז'.

⁶⁷ סעי' א'.

⁶⁸ סעי' ח'.

⁶⁹ סי' רמ"ח ס"ק א'.

⁷⁰ שמבואר בסי' רנ"ג סעי' ב' שמותר לו להתפרנס מן הצדקה.

⁷¹ סי' רנ"א.

⁷² וכן לשון המאירי ב"ב דף י': "אפילו עני המתפרנס מן הצדקה אם רואה שהוא מותר מצוה עליו לפרנס אחרים בהרוחתו". ועיי' חלק ב' של מאמרנו סי' א' בעניין "חייך קודמים" (יופיע בעז"ה ב"ומדברך נאוה" חוברת ו').

⁷³ סי' רנ"ג.

⁷⁴ סי' רנ"א סעי' י"ב.

⁷⁵ דף ז'.

⁷⁶ בסי' רנ"א.

⁷⁷ וכ"כ ערה"ש סי' רמ"ח סעי' א' בטעמו של הב"י.

הנצי"ב בהעמק שאלה⁷⁸, וכן ערוך השולחן⁷⁹ והנחלת צבי⁸⁰, תירצו את דברי השו"ע באופן אחר, וממנו יעלה יישוב נוסף לדברי רס"ג. והוא, שאכן כל אדם מישראל, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה, חייב לתת צדקה – כפשט הגמרא בגיטין; ושיעור צדקה זו הוא כדברי רב אסי⁸¹ "לעולם אל ימנע אדם עצמו משלישית השקל בשנה", וכך מורה לשון הרמב"ם⁸² "ולעולם אל ימנע אדם עצמו משלישית השקל בשנה, וכל הנותן פחות מזה לא קיים מצוה, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן צדקה לאחר". וכך גם לשון השאילתות דרב אחאי גאון⁸³: "אפילו עני המתפרנס מן הצדקה מיבעי ליה למיתן תילתא דשקל בכל שתא". וכתב על זה הנצי"ב⁸⁴, שחיוב זה הוא כמחצית השקל, ש"אפי' עני המתפרנס מה"צ (=מן הצדקה) חייב ושואל מאחרים או מוכר כסותו שעל כתפו... וצריך להשתדל בזה כמו בכל מצות שבתורה⁸⁵. אמנם, בסי' רנ"ג לא מדבר המחבר על שלישית השקל בשנה, אלא על צדקה קבועה כמעשר וחומש או לאיזו קביעות צדקה שבעיר, ומזה עני המתפרנס מן הצדקה פטור. וכן יש לפרש גם את דברי רס"ג הנ"ל⁸⁶, שעני המתפרנס מן הצדקה אינו חייב לתת צדקה, שכוונתו למעשר וחומש או לקביעות צדקה שבעיר. עולה מדברינו בעניין זה, שדעת השו"ע, הב"ח, הנצי"ב, ערוך השולחן והנחלת צבי – היא שכל אדם מחויב בצדקה ואפילו עני שאין לו פרנסתו, ואילו דעת הש"ך שעני שאין לו פרנסתו פטור לגמרי מן הצדקה. לפי דרכנו יש לבאר, שאם נניח שעיקר מצות הצדקה הוא **ביטול העוני** – אפשר להבין שעיקר המצוה הוא ביטול העוני מן העולם ע"י נתינת הצדקה לעני שלפניו, וא"כ אם הוא בעצמו עני הרי שע"י שיתן צדקה לעני שלפניו לא יבטל את העוני מן העולם, שאע"פ שאצל חברו סילק את העוני, אצל עצמו הוסיף עוני; עפ"ז מוסברת דעת הש"ך. ובדברי סיעת החולקים על הש"ך נבאר, שעיקר המצוה הוא **נתינת הצדקה**, וא"כ לעניין עצם החיוב במצוה אין חילוק בין אם האדם הוא עני או עשיר, כבכל המצוות שבתורה.

אמנם, עדיין לא יצאנו ידי חובתנו בביאור דברי הב"י. שהרי לעיל⁸⁷ רצינו להבין דבריו ע"פ ההנחה שעיקר המצוה הוא בסילוק העוני, וכאן הרי הוא נמנה עם הדוחים את דברי רס"ג שאינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו! ואפשר שיש לבאר ע"פ לשון הרמב"ם בספר המצוות⁸² וספר החינוך⁸⁴: "אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב לעשות צדקה אם ימצא למטה⁸⁸ ממנו שצריך לה". ועפ"ז יש לומר, שדווקא כאשר נותן למי שעני ממנו – נמצא הוא מתקן את העוני ע"י מה שמחסר מעצמו, משא"כ אם מחסר מעצמו כדי לתת למי שעשיר ממנו.

⁷⁸ שאילתא ס"ב ס"ק ח'.

⁷⁹ סי' רמ"ח סעי' ג'.

⁸⁰ לבעל הפתחי תשובה, ר' אברהם צבי הירש אייזנשטאט, על סי' רמ"ח סעי' א'.

⁸¹ ב"ב דף ט'.

⁸² ה"ל מתנות עניים פרק ז' הלכה ה'.

⁸³ סוף שאילתא ס"ב.

⁸⁴ ציטוט של הנצי"ב מדברי הרמב"ם, ריש ה"ל שקלים.

⁸⁵ ועי' בחלק ב' של מאמרנו בעניין הוצאת ממון על המצוות (יופיע אי"ה ב"ומדברך נאוה" חוברת ו').

⁸⁶ המובאים בטור סי' רנ"א.

⁸⁷ ריש סי' ה'.

⁸⁸ וביד החזקה לא הזכיר הרמב"ם חילוק זה, שדווקא למי שלמטה ממנו צריך לתת.

5. בעירובין ס"ג. "אמר רבי אבא בר זבדא: כל הנותן מתנותיו לכהן אחד מביא רעב לעולם".⁸⁹ ובמרדכי⁹⁰ למד מכאן לעניין צדקה, שלא יתן כל צדקותיו לקרוב אחד ויניח שאר קרובים, או לאדם אחד ולא לשאר בני אדם; וכן פסק השו"ע⁹¹: "לא יתן אדם כל צדקותיו לעני אחד בלבד". והנה, אם נניח שעיקר המצוה הוא ביטול העוני, יש מקום לומר שאדרבה, עדיף שיתן כל צדקותיו לעני אחד ויבטל ממנו את העוני לגמרי, ולכאורה תביעה זו לתת לעניים רבים מדגישה דווקא את ריבוי הנתינות. והדברים מזכירים את דברי הרמב"ם בפירוש המשניות⁹² על דברי המשנה "והכל לפי רוב המעשה", וזו לשונו: "כשיתן האדם למי שראוי אלף זהובים בבת אחת לאיש אחד ולאיש אחד לא יתן כלום לא יעלה בידו מדת הנדיבות בזה המעשה האחד הגדול כמו שמגיע למי שהתנדב אלף זהובים באלף פעמים ונתן כל זהוב מהם על צד הנדיבות מפני שזה כפל מעשה הנדיבות אלף פעמים... וכן בתורה אין שכר מי שפדה אסור במאה דינרים או עשה צדקה לעני במאה דינרים שהוא די מחסורו, כמו שפדה עשרה אסורים או השלים חסרון עשרה עניים כל אחד בעשרה דינרים". אך יש לדחות, שאין עניין דברי הרמב"ם לכאן מכמה צדדים: ראשית, לכאורה הרמב"ם דיבר על הדרכה מוסרית בקניין המידות ולא על גדרי המצוה, אם כי מסוף דבריו "וכן בתורה" וכו' נראה שהדברים נכונים גם מצד גדרי המצוה. שנית, נראה שמצד דגשו של הרמב"ם על ריבוי הנתינות, יועיל גם ריבוי של נתינות לעני אחד⁹³, ואילו השו"ע הקפיד דווקא על ריבוי העניים ולא על ריבוי הנתינות. שלישית, משמע מסוף לשון הרמב"ם "השלים חסרון עשרה עניים", שריבוי הנתינות עדיף דווקא בתנאי שבכל נתינה קיים את המצוה כתיקונה, כלומר – שהשלים את חסרונו של העני.

הלבוש⁹³ הסביר, שטעמו של השו"ע הוא מפני שאם כל צדקותיו יתן לעני אחד, אם עני זה הוא רמאי נמצא שהפסיד מצות צדקה לגמרי, וע"י הנתינה לעניים רבים יינצל מזה, שוודאי לא יהיו כולם רמאים; א"כ אפשר שבאופן עקרוני עדיף שיתן לעני אחד ויבטל את עונו לגמרי, אלא שעלול לצמוח מזה קלקול. אמנם הגר"א⁹⁴ ציין, שמקורו של השו"ע בדברי התוס'⁹⁵ במעשה דרבן גמליאל וזקנים, שהיה צריך רבן גמליאל להפריש מעשרותיו ונתן מעשר ראשון לרבי יהושע בן חנניה שהיה כהן ומעשר עני לרבי עקיבא שהיה גבאי צדקה. והקשו התוס', מדוע לא נתן אף מעשר עני לרבי יהושע שהיה עני? ותירצו, שלא רצה רבן גמליאל לתת כל מעשרותיו לעני אחד. וזה ודאי שלא כדברי הלבוש, שהרי אם היה רבי יהושע עני ודאי ידע רבן גמליאל שאינו רמאי. ונראה שלהבנה שעיקר מצות צדקה היא ביטול העוני, נצטרך לומר שתיקון העוני אצל עניים רבים הוא יותר עיקרי ונחשב יותר כתיקון בניינו של עולם, מאשר סילוקו הגמור מעני אחד.

ויש להעיר, שלכאורה אף השו"ע יודה, שאם עומד לפנינו עני א' המוטל עליו בייחוד, כגון שרק אחד מקרוביו עני – יתן לו את כל צדקותיו, וכן משמע מלשון המרדכי⁸⁹ "שלא יתן אדם כל צדקותיו לקרובו אחד ולהניח שאר קרובים", שדווקא כאשר יש עוד קרובים הזקוקים לצדקותיו לא יתן

⁸⁹ ב"ב סי' תקי"ב.

⁹⁰ סי' רנ"ז סעי' ט'.

⁹¹ אבות פרק ג' משנה ט"ו.

⁹² ואף בזה יש לפקפק מסוף דבריו "וכן בתורה" וכו'.

⁹³ סי' רנ"ז סעי' ט'.

⁹⁴ סי' ט"ז.

⁹⁵ כתובות דף כ"ו. (סד"ה "איני") וקידושין דף כ"ז. (ד"ה "נתוני").

את כולן לקרוב אחד. וכן יש להוכיח מפסק השו"ע⁹⁶, שאע"פ שכיבוד אב הוא משל אב, מ"מ "אם אין לאב ויש לבן כופין אותו וזן אביו כפי מה שהוא יכול, ואם אין לבן אינו חייב לחזר על הפתחים להאכיל את אביו"; ובב"י ביאר, שכפייה זו היא מדין צדקה⁹⁷, כלומר – שכופין אותו לתת את צדקותיו לאביו, ורק כאשר חובם של עניים רבים מוטל עליו בשווה, הדין הוא שצריך לנהוג טובת עין בכלם. אמנם החת"ס⁹⁸ ביאר, שהכפייה לתת צדקותיו לאביו אינה מחמת דין קדימה בצדקה, כפי שרצינו לומר כאן, אלא שכיון שמדין צדקה התחייב להוציא סך מסוים – שוב אין זה נקרא משל בן, ומחויב מצד מצות כיבוד אב לתת דווקא לאביו, וע"פ דברי החת"ס אין ראייה מכאן שהשו"ע יודה שכאשר יש לפניו עני א' המוטל עליו בייחוד צריך לתת לו כל צדקותיו.

6. בספרי פרשת ראה⁹⁸: "אביון" – תאב תאב קודם⁹⁹. 'אחיד' – זה אחיד מאמד, כשהו"א (=כשהוא אומר) 'מאחד' זה אחיד מאביך, מלמד שאחיד מאביך קודם לאחיד מאמד. 'שעריך' – יושבי עירך קודמים ליושבי עיר אחרת. 'בארצך' – יושבי הארץ קודמין ליושבי ח"ל¹⁰⁰. וכן פסק השו"ע¹⁰¹. ונראה, שאם נניח שעיקר מצות צדקה הוא תיקון העוני, אפשר להבין שסדרי הקדימה הם הגדרת מעגלי האחריות של האדם על העוני שבעולם, וא"כ סדר הקדימה שייך לעצם המצוה, כלומר – האדם אחראי לסילוק העוני מבני משפחתו או מעירו או מארץ ישראל, יותר ממה שהוא אחראי על סילוקו מאחרים. אמנם, אם נניח שעיקר מצות צדקה הוא התינה, אזי צריך לומר שסדרי הקדימה הם דינים נוספים במצוה, כלומר – חוץ ממה שהתורה ציוותה שאדם יתן צדקה, היא גם רוצה שיתן קודם לקרוביו וכו'.

במסכת נדרים¹⁰²: "ועוד אמר ר"מ: פותחין לו מן הכתוב שבתורה ואומרין לו אילו היית יודע שאתה עובר על... 'וחי אחיד עמך' שהוא עני ואין אתה יכול לפרנסו, אמר אילו הייתי יודע שהוא כן לא הייתי נודר – הרי זה מותר". ובגמרא הקשו: "נימא כל דמעני לאו עלי נפיל, מאי דמטי לי לפרנסו בהדי כ"ע (=כולי עלמא) מפרנסנא ליה". ותירצו: "כל הנופל אינו נופל לידי גבאי תחלה". ופירש הר"ן¹⁰³, שמדובר באחד שהדיר את קרובו, וסברה הגמרא שאין המדיר עובר על "וחי אחיד" שהרי יתן לגבאי והגבאי יפרנס את קרובו; ובמסקנת הגמרא – "כל הנופל אין נופל לידי גבאי תחלה, אלא שואל מקרוביו ומתפרנס וההיא שעתא קעבר אקרא דכתיב וחי אחיד עמך"¹⁰⁴. המרדכי¹⁰⁵ למד מכאן, ש"עני שיש לו קרובים עשירים שיכולין לפרנסו, אין גבאי העיר חייבין לפרנסו אע"ג דקרוביו נמי נותנין בכיס... ושמעינן נמי מהכא דאדם שנותן צדקה לסתם עניים, שהקרובים עניים זוכים בה הואיל והגבאי אינו חייב לפרנסם ועליו מוטל עשה דוחי אחיד עמך הרי הם זוכים בהן". ונראה מדברי הר"ן והמרדכי, שאדם שיש לו קרובים עניים, כך הוא גדר חיוב

⁹⁶ סי' ר"מ סעי' ה'.

⁹⁷ שהרי מלבד מה שכיבוד אב הוא דווקא משל אב ולא משל בן, גם על מצות כיבוד הורים אין כופין כלל, שמתן שכרה בצידה. ועי' חלק ג' של מאמרנו (יופיע אי"ה ב"ומדברך נאוה" חוברת ו').

⁹⁸ סי' קט"ז (בהוצאת מוסד הרב קוק, עם פי' תולדות אדם). ע"פ גירסת הגר"א.

⁹⁹ כתב החת"ס (שו"ת יו"ד סי' רל"א) בשם רבו, שאם בא לפניו עני תאב יותר הוא קודם לכל.

¹⁰⁰ יש להוסיף את דברי החת"ס בשו"ת יו"ד סי' רל"ד, שאף יושבי ירושלים קודמים לשאר יושבי ארץ ישראל.

¹⁰¹ סי' רנ"א סעי' ג'.

¹⁰² דף ס"ה: במשנה.

¹⁰³ ד"ה "ולמא כל"י.

¹⁰⁴ לשון הר"ן.

¹⁰⁵ ב"ב סי' תצ"ד.

הצדקה שלו – לפרנס את קרוביו. ובמחנה אפרים¹⁰⁶ כתב בפירוש, שמי שנותן צדקה לאחרים "נראה דאינו נפטר בכך דמחוייב הוא להקדים לבניו מלאחרים"¹⁰⁷, וביאר שזוהי גם כוונת המרדכי הנזכר, ונראה ברור מדבריו שסדר הקדימה הוא חלק מעצם חיוב הצדקה ולא דין נוסף. אמנם, לולא דבריו יכולנו לבאר בכוונת הר"ן והמרדכי, שמצד מצות צדקה יצא ידי חובתו, אלא שעבר על "וחי¹⁰⁸ אחיד" שהוא דין נוסף שחייב לפרנס את קרובו.

7. הרמב"ם¹⁰⁹ פסק: "כל הנותן צדקה לעני בסבר פנים רעות ופניו כבושות בקרקע, אפילו נתן לו אלף זהובים אבד זכותו והפסידה". וכן פסק השו"ע¹¹⁰. ונראה מזה, שעיקר המצוה הוא נתינת הצדקה, ומשום כך אם נתן שלא באופן הנכון הפסיד זכותו, שהרי אם עיקר המצוה הוא סילוק העוני, לכאורה באיזה אופן שיתן – סו"ס העוני יסולק.

לכאורה יש להקשות על הלכה זו ממה שכופין על הצדקה; בשלמא לסוברים שכפייה על הצדקה היא מדין 'מסיעין על קיצתו'¹¹¹ ניחא, אך לסוברים שהיא מדין 'כפייה על המצוות' – קשה, שהרי כיון שאינו נותן ברצון הפסיד זכותו ואין כאן מצוה וא"כ אי אפשר לכפותו¹¹² (אמנם, יש לפקפק בקושייתנו, שיש לשאול האם הכפייה היא כדי שיקיים מצוה, או משום שמחוייב במצוה, ופשטינן שאין כופין אא"כ ע"י הכפייה יקיים את המצוה, כדמוכח ממה שבהחזרת ריבית אין כופין ע"י ירידה לנכסים שבוזה לא תתקיים המצוה, אלא מכים אותו עד שתצא נפשו¹¹³).

ובאמת, נראה שקושייתנו מעיקרא ליתא, שהרי לכאורה דין זה שבהלכה ד', שהנותן בפנים רעות הפסיד זכותו, נסתר מהלכה מהלכה י"ד¹¹⁴, שמונה הרמב"ם במעלות הצדקה "פחות מזה שיתן לו בעצב". ועל כרחנו צריך לחלק בין הנותן ומראה לעני פנים זועפות, שהפסיד זכותו, ובין הנותן וליבו עצוב – שקיים מצות צדקה במעלה השמינית שבה. וכן חילקו השו"ע¹¹⁵, הגר"א¹¹⁶ והברכי יוסף¹¹⁷, וביארו שדווקא כשנותן לעני בפנים זועפות עובר על "לא ירע לבבך בְּתִתְּךָ לוֹ"¹¹⁸ ולכן הפסיד זכותו. ומעתה מובן שכופין על הצדקה, שאע"פ שליבו עצב – קיים את המצוה, שהרי אינו מראה לעני פנים זועפות, אלא לגבאי הכופה אותו¹¹⁹.

¹⁰⁶ הלי צדקה סי' א'.

¹⁰⁷ ועייש שהעלה אפשרות שהקרובים אף יכולים לתפוס. ועי' חלק ג' של מאמרנו בסעי' ג' (יופיע אי"ה ב"ומדברך נאוה" חוברת ו').

¹⁰⁸ ויש להעיר, שבספרי – הלימוד להקדים קרובים אינו מ"וחי אחיד", אלא שהר"ן והמרדכי הסיקו שהסוגיה מדברת דווקא בקרובים. ובמרדכי הובא פירוש נוסף (שאינו תופס לעיקר) מר' אליעזר ממיץ שמפרש שהסוגיה אינה בקרובים.

¹⁰⁹ הלי מתנות עניים פרק י' הלכה ד'.

¹¹⁰ סי' רמ"ט סעי' ג'.

¹¹¹ ב"ב דף ח':, ועי' תוס' שם ד"ה "אכפיה". ולקמן בחלק ג' של מאמרנו נעסוק בכך בעז"ה (יופיע אי"ה ב"ומדברך נאוה" חוברת ו').

¹¹² ועי' פרישה סי' רמ"ט (אות ו'), שכתב ש"גדול המעשה יותר מן העושה", היינו יותר מן העושה ע"י כפייה. ועי' ט"ז סי' רמ"ט ס"ק ב' שדחה דבריו, שהרי העושה ע"י כפייה אין לו זכות כלל.

¹¹³ ועי' באריכות בזה בחלק ג' של מאמרנו (יופיע אי"ה ב"ומדברך נאוה" חוברת ו').

¹¹⁴ ובשו"ע סי' רמ"ט סעי' י"ג.

¹¹⁵ סי"ק ט'.

¹¹⁶ סי"ק ו' וסי"ק ט"ז.

¹¹⁷ על סעי' י"ג.

¹¹⁸ דברים ט"ו, י'.

¹¹⁹ ועי' ביאור הגר"א סי"ק ט"ז, שהוכיח מדין "כופין על הצדקה", שאף כשנותן בעצב מ"מ קיים מצות צדקה.

וכיון שלמדנו שהקפידא היא על מה **שמראה לעני** פנים זועפות, שוב אפשר לבאר דין זה אף ע"פ ההבנה שעיקר מצות הצדקה הוא תוצאתה – תיקון העניות, שכאשר נותן ופניו זועפות, אמנם מוסיף ממון אצל העני, אך עם זה מביישו ובזה מרע את מצבו¹²⁰; ולאידך גיסא, ככל שהנתינה היא באופן שיש בו פחות ביוש, כך היא יותר מעולה, וכבר אמרו חז"ל⁸¹: "כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות והמפייסו בדברים מתברך ביי"א ברכות".

¹²⁰ הגר"א ס"ק ו' ציין לאבות דר' נתן סוף פרק י"ג: "והוי מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות, כיצד, מלמד שאם נתן אדם לחבירו כל מתנות טובות שבעולם ופניו כבושים בארץ מעלה עליו הכתוב **כאילו לו נתן לו כלום**" וכו'. ובס"ק ה' בעניין החיוב לתת בסבר פנים יפות, ציין למדרש שוחר טוב משלי ט"ו: "טוב ארוחת ירק ואהבה שם. אמר רבי לוי: כנגד מי אמרו שלמה למקרא הזה, כנגד שני בני אדם שפגעוהו בשעה שירד ממלכותו והיה מחזיר על הפתחים בשביל פרנסה. פגעו בו שני בני אדם שמכירין אותו. בא אחד מהם נשתטח לפניו... וזבח לו שור... התחיל משמיע לו דברי מלכותו... כיון שהזכיר לו ימי מלכותו געה ובכה, וכן כל אותה סעודה עד שעמד משם שבע מבכיתו. למחר פגע בו חבירו (א.ה. שהיה עני)... בא עמו לביתו, כיון שהגיע לביתו רחץ ידיו ורגליו והביא לפניו מעט ירק, והתחיל אותו האיש לנחמו... כיון ששמע שלמה כן מיד נתקררה דעתו עליו ושמח מאותה סעודה של ירק ועמד משם שבע".